

УДК 398.1:172.15:2-136.8]:355.01(477:470)“20”
DOI <https://doi.org/10.15407/mue2024.23.049>

ДЕДУШ ОЛЕКСІЙ

кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу «Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1040-2241>

DIEDUSH OLEKSIJ

a Ph.D. in History, a junior research fellow at the *Archival Scientific Funds of Manuscripts and Audio-Recordings* Department of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1040-2241>

Бібліографічний опис:

Дедуш, О. (2024) Патріотичний неототемізм у реаліях українського Tempus Belli. *Матеріали до української етнології*, 23 (26), 49–54.

Diedush, O. (2024) Patriotic Neototemism in the Realities of Ukrainian Tempus Belli. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 23 (26), 49–54.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ПАТРІОТИЧНИЙ НЕОТОТЕМІЗМ У РЕАЛІЯХ УКРАЇНСЬКОГО TEMPUS BELLІ

Анотація / Abstract

У статті розглянуто поняття «патріотичні неототеми» – популярні культурно-символьні патерни, що мають оберегове та ідеологічно-ідентифікаційне значення в контексті відображення реалій воєнного повсякдення українців. Вітчизняні патріотичні неототеми сягають корінням часів Козаччини. У період бездержав'я та окупації ним став образ Тараса Шевченка, зображення якого було фактично громадянсько-релігійною іконою в оселі свідомого українця. Національно-визвольні змагання 1917–1921 років сприяли появі нових форм патріотичних рефлексій, зокрема, через образ «червоної калини» в однойменній пісні. Новий і значно ширший пласт подібних явищ з'явився від початку російської агресії проти України у 2014 році, а під час повномасштабного вторгнення московитських терористів цей перелік значно зріс. Серед ознак патріотичних неототемів ми вирізняємо наявність чіткої назви, реалістичне або міфічне походження, моральну амбівалентність, здатність функціонувати як бренд. За типами можна виокремити такі неототеми: анімалістичні, технологічні, міфологічні, сентенційно-поетичні та презентаційно-одягові. Цей феномен здатний виконувати низку функцій, зокрема символічно-захисну, націоідентифікаційну, пропагандистську, педагогічно-виховну, брендизаційну, мотиваційно-деморалізаторську та паліативну. Походження патріотичних неототемів може бути медійним, інтернет-фольклорним (фольклорним) та авторським. Крім власне позитивних моментів побутування, цей феномен також став об'єктом нещадної комерційної експлуатації, що призводить до інфляції його ідентифікаційного значення. Однак наявні та нові патріотичні неототеми є невід'ємною, «живою» частиною буття українців за умов воєнного часу.

Ключові слова: патріотичні неототеми, українська національна ідентичність, російсько-українська війна, національні ідентитети, українське воєнне повсякдення.

The concept of «patriotic neototems» is considered in the article. It concerns popular cultural-symbolic patterns that hold protective and ideological-identifying significance in reflecting the

realities of Ukrainian's wartime everyday life. Ukrainian patriotic neototems trace their roots back to the Cossack era. During the periods of statelessness and occupation, the image of Taras Shevchenko has become such a neototem, with his depiction practically becoming a civic-religious icon in the home of a conscious Ukrainian. The national liberation struggle of 1917–1921 gave rise to new forms of patriotic reflection, particularly through the image of the «Red viburnum» («Chervona kalyna») in the eponymous song. A new and significantly broader layer of such phenomena has emerged with the beginning of Russian aggression against Ukraine in 2014, and this list increases significantly during the full-scale invasion of Moscovian terrorists. We identify a clear name, realistic or mythical origin, moral ambivalence, and the ability to function as a brand among the features of patriotic neototems. By types, such neototems can be divided into animalistic, technological, mythological, sententious-poetic, and presentational-clothing. This phenomenon can perform a number of functions, including symbolic-protective, nation-identifying, propagandistic, educational, branding, motivational-demotivational, and palliative. The origin of patriotic neototems can be media-based, internet-folkloric (folkloric), or authorial. In addition to the positive aspects of their circulation, this phenomenon has also become the object of ruthless commercial exploitation, leading to the inflation of their identification value. However, existing and new patriotic neototems are an integral, «living» part of the life of Ukrainians during wartime.

Keywords: patriotic neototems, Ukrainian national identity, Russian-Ukrainian war, national identities, Ukrainian wartime everyday life.

Військове вторгнення російської федерації з 2014 року спричинило появу низки нових культурних і символічних явищ, які стали потужними виразниками націоідентифікаційних практик, що в основі свого образу були рефлексіями українського спротиву московитським постколоніальним і окупаційним наративам. Одними з найбільш пізнаваних таких явищ стали відомі персонажовані символи, які ми надалі називатимемо неототемами. Вони відрізняються від класичних тотемів традиційних суспільств, оскільки виконують не первинну релігійну функцію, а вторинну, як оберіг, символ та рідше – бренд.

У західній науковій традиції термін «неототемізм» побутує в різних напрямках і відповідно має декілька значень, як-от:

- психологічний – як спроба пояснити потребу людей повернутися до природи через новітні образи;

- антропологічний – детермінує способи передачі культурної спадщини та соціальні функції, що їх виконують неототемі;

- соціологічний – досліджує динаміку еволюції сучасних релігій та в цьому контексті ще й повернення до більш екологічних норм повсякдення;

- екологічний – як система цінностей для гармонійного співіснування з природою.

У нашому розумінні походження назви «неототемі» пов'язана з постсакральним призначенням. Тобто, хоча на рівні свідомості більшість українців розуміють, що

патріотичні неототемі не можуть оберігати, проте надають їм символічного значення, яке наближене до релігійного й водночас пов'язане з культурно-ідеологічними аспектами. Важливо зазначити, що в такій ролі неототемі використовуються як релігійними людьми, так і атеїстами, а це свідчить про їхню об'єднавчу функцію як символів сучасного українського національно-визвольного чину.

Перш ніж аналізувати вітчизняні патріотичні неототемі, зробимо невеликий історичний екскурс до історії побутування таких явищ. Одним з найвідоміших неототемних патріотичних образів є *Дядько Сем* (англ. *Uncle Sam*) як персоніфікований символ США. Він виник на початку 1810-х років, у часи чергової війни штатів з колишніми британськими колонізаторами. Згодом, під час нової військової кампанії, образ був реактуалізований як державними органами, так і комерсантами. Крім алюзії назви держави в імені (U.S. – Uncle Sam / United States), цей неототемний образ має одяг у кольорах зоряно-смугастого стяга [8]. Відтак у світі *Дядько Сем* є впізнаваним ототожненням США як держави та її цінностей.

Загалом національні персоніфікації наявні і в інших державах, більшість із них походять від образу *Британії*, що сягає античного коріння. Так з'явилися *Полонія* (Польща), *Маріанна* (Франція) та інші образи «жінки / матері», тотожні країнам або державам. В українській традиції також існує схожий образ «Неньки-

України», але він не став усталеним. Відомо, що були спроби перенести на нього основні елементи жіночих зображень монументальної скульптури «Батьківщини-Матері» та берегині з тріумфальної колони «Монумент незалежності». В Україні відбулася фрагментація образів, які символізують нашу державу. Їхнє походження має давню традицію. Спробуємо розглянути їх детальніше.

Українські неототемні здавна посідали значне місце в українській матеріальній та нематеріальній культурах, а пізніше стали типовими архетипами-виразниками нашої ідентичності. У цьому контексті варто згадати широковідомий у народному та професійному образотворчому мистецтві образ *Козака Мамаю*. Безтурботний козак із кобзою та зброєю чи без них, іноді в товаристві інших запорожців, здебільшого на тлі так званого «гайдамацького дуба» [6], був уречевленим виразником поваги до козацької минувшини з її вольностями, що втрачалися в умовах окупації за різних часів. Зауважимо, що образ «козака» був більш загальним неототемічним елементом, який зберігав в умовах відсутності держави й національної інтелігенції основу ідентичності українців. Цей образ широко відображений в українських фразеології та фольклорі. Не дивно, що історіографічне відродження вітчизняної історії як науки відбувалося саме з початку ретельних досліджень козацького періоду. Серед популярних образів, безпосередньо пов'язаних із «козацьким неототемізмом», варто також згадати видатних політичних і військових діячів часів Козаччини, зокрема Богдана Хмельницького, Петра Сагайдачного, Петра Дорошенка та ін., а також образи народних месників Устима Кармалюка, Олекси Довбуша та ін.

У модерні часи новим персоніфікованим символом української ідентичності став образ Тараса Шевченка. Окрім його творів, сама особа одного з основоположників класичної української літератури стала об'єктом фольклоризації, а його портрет – своєрідною «національною іконою» в оселях українців. Російський окупант за часів імперії навіть у публіцистиці по-різному реагував на образ Кобзаря. Під час ліберальних реформ Олександра II Т. Шевченка навіть мали

за провісника змін на селі, але в часи реакційних дій, після 1907 року, на наклади його книжок запроваджувалися арешти [7]. У сучасній Україні образ Тараса Шевченка теж було репопуляризовано, але не завжди вдало та доцільно. Наприклад, багато запитань викликають аналогії побутування образу нашого Кобзаря під час Революції Гідності з комуністичним терористом Ернесто Че Геварою (йдеться про принт «революціонера Ше»). Пізніша в часі виставка портретів Тараса Григоровича в різноманітних образах героїв поп-культури викликала обурення у більшості українців, оскільки там навіть була висвітлена пропаганда так званої гендерної ідеології та інших психічних девіацій [5]. Бачимо, що ця відома постать продовжує бути поводителем у модернізації вітчизняних ідентифікаційних практик, а фрази його творів продовжують використовуватися вже у сучасній пісенній мілітарній творчості (видозмінений рядок із поеми «Гамалія» «...Вогонь запеклих не пече...» у пісні «Вавилон» реп-виконавця Yarmak) [1].

Найбільш відомим ідеологічно оформленим неототемним витвором став образ «червоної калини», який уже побутував у фольклорі, зокрема у щедрівках, зокрема на білорусько-українському порубіжжі [4]. За допомогою авторської пісні українських січових стрільців «Ой у лузі червона калина» цей образ став символом опору різноманітним загарбникам [3], які наприкінці 1910-х – на початку 1920-х років зазіхали на нашу незалежність. Зберігши тяглість цього неототему, вітчизняними митцями та громадськими діячами було репопуляризовано згадану вище пісню вже в контексті опору терористичній рф у 2022 році. Важливою ознакою цієї пісні є її початковий драматичний мотив, який у фіналі посилює оптимістично-мотиваційний сюжет, а саме – про важливість продовження боротьби, що екзистенційно триває не одне століття.

Спробуємо детальніше описати **ознаки** неототемів:

- наявність чіткої назви географічного, мілітарного, антропонімічного або українсько-презентаційного характеру; назва може відігравати роль окремої символічної рефлексії, а також потужного бренда;

- реалістичне або міфологічне джерело походження: у першому випадку має

бути медійне закріплення такого символу; у другому – можливе децентралізоване інтернет-поширення нового міфічного конструкта, хоча нерідко вони є результатом роботи відомих митців;

– часто амбівалентний характер стосовно морального боку функціонування (добре для українців, погано для ворогів); типовий для національно-визвольної війни стан, коли потреба знищення ворога є вимушеним порушенням християнських і загальнолюдських принципів гуманізму заради збереження життя як найвищої цінності;

– широке повсякденне функціонування та використання як маркування комерційних продуктів: часто цей процес починається заради звичайної популяризації певних неототемів, глузування з ворога, однак з часом комерційна сфера здійснює подібне маркування виключно для зростання попиту своїх пропозицій на ринку.

Патріотичні неототеми – це не єдиний комплекс, оскільки часто вони різняться за формою та змістовим наповненням. Вважаємо, що існує потреба подати їхню **класифікацію**:

1) анімалістичні – презентовані реальними тваринами, які набули популярності в ході військового вторгнення, а також окремі тварини як символи військових підрозділів; яскравими прикладами є Пес Патрон (символ сил розмінування ДСНС), кіт Степан (символ незламності міст під обстрілами), Вовки да Вінчі (символ військового підрозділу);

2) технологічні – впізнавані вітчизняні, рідше іноземні, зразки техніки, які відіграли роль у відображенні опору російській агресії або безпосередньо завдавали враження окупантам; сюди також можна віднести технологічні досягнення, які презентують українську конструкторсько-інженерну галузь у світі (літак «Мрія», САУ «Богдана», іноземні зразки озброєння на кшталт американських ПТРК FGM-148 Javelin та БМП M2 Bradley);

3) міфологічні – створені як образний виразник певного явища, що суттєво вплинуло або впливає на хід бойових дій; джерелом могли бути традиційні уявлення українців (наприклад, образ конотопських відьом) або новітня міфологія, яка сягає своїм корінням інтернет-культури та має авторську інтерпретацію митців (на-

приклад, Бавовнятко як символ ударів по території московії);

4) сентенційно-поетичні – гасла та рядки окремих поетично-пісенних творів; найбільш пізнаваними тут є «Доброго вечора! Ми з України», «Ой у лузі червона калина», «Русській військовий корабель...», «Геть з України, москаль некрасивий» тощо (попри текстово-вокальну форму існування комерційна й мистецька галузі змогли їх уречевити, тому вони посіли чільне місце серед першопочатково візуалізованих аналогів);

5) презентаційно-одягові – елементи зовнішнього вигляду презентують окремі українські мотиви спротиву (основним образом тут стала українська вишиванка, її військові модифікації та вітчизняні вишиті орнаменти, візуально виражені у святковому одязі та одностроях, на муралах і брендизації різноманітної продукції – від продуктів харчування до hi-tech);

У функціональному сенсі цей феномен також є неоднорідним. Однак варто зазначити, що часто один патріотичний неототем має множинне функціональне призначення. Ми виділяємо такі **функції** неототемів:

1) символічно-захисна – перетворює неототем на оберіг, який має захистити від небезпек чи просто прикрити ситуації;

2) націоідентифікаційна – забезпечує ретрансляцію ідентичності в її побутовому вимірі через зрозумілі рефлексивні патерни;

3) пропагандистська – завдяки простоті та впізнаваності образів швидко поширює потрібні ідеї (зокрема, транслює у зрозумілій формі потрібні послання навіть за межі країни/держави походження, є більш універсальним способом передачі певної інформації);

4) педагогічно-виховна – у певних випадках певні неототеми дозволяють у повчально-нестресовій формі пояснювати та розкривати окремі реалії війни дітям та емоційно чутливим людям;

5) брендизації – репрезентації країни / держави та її здобутків у світі; функція особливо актуальна задля збереження та інтенсифікації підтримки України у світі на тлі активної роботи терористичної пропаганди РФ;

6) мотиваційно-деморалізаторська – для наших Сил Оборони окремі неототеми можуть мати мотиваційний потенціал,

відображений у такому ж символі або його назві, а для московитського окупанта цей ефект буде зворотним;

7) паліативна – сприяє полегшенню сприйняття складних реалій часів війни, оскільки патріотичні неототи часто мають не пов'язану з мілітарною сферою форму, а їхні характеристики нерідко містять гумористично-саркастичні елементи (зауважимо, що це має суттєвий позитивний ефект на емоційний стан громадян України, які потерпають від складнощів війни та її наслідків – терористичних вогневих вражень, інформаційно-психологічних атак ворога, економічних негараздів тощо).

Серед **джерел походження** неототемів можна виділити такі:

1) медійні – створені активним висвітленням у медіа (саме це джерело було поширене на початку повномасштабного вторгнення, коли медійники активно шукали й знаходили такі образи, згодом популяризувавши їх у телесюжетах; а централізованість подачі інформації через інформаційний телемарафон сприяла їхній блискавичній популярності;

2) інтернет-фольклорні або просто фольклорні – створені через інтернет-фольклор (меми, фотожаби, аматорські звукові ремікси тощо); зауважимо, що не всі нині популярні й актуальні неототемічні образи були актуалізовані, але через використання їх відомими блогерами чи навіть політиками набували загального поширення; також іноді популярності сприяла так звана мемізація – масове поширення якогось образу через меми різного авторства, що акселерує його впізнаваність;

3) авторські – створені конкретними авторами (художниками, журналістами, блогерами тощо); неототи як правило мають основу з реального життя або української давньої та сучасної міфотворчості.

Окрім виключно позитивних мотивів використання неототемів, варто вказати також на проблему їхньої надмірної комерціалізації. Як наслідок, частина з них може втратити своє первісне значення або зазнати так званої символічної інфляції,

ставши звичайним модним атрибутом, що лише частково відображає дух часу. У медійних та інтернет-колах це явище отримало назву «байрактарщина». Його можна детермінувати як комерціалізоване та вульгаризоване використання символів і сенсів, які популяризувались або виникли після повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну. Назва походить від розтиражованого образу турецького безпілотного літального апарата, що став символом успішного знищення військових московитських колон з повітря. За своєю етимологічною суттю цей термін має посилення до поняття, яке, на жаль, увійшло й до наукових праць – «шароварщини». Зауважимо, що феномен «шароварщини» не має негативної конотації, оскільки вона, хоч і в спрощеній формі, але демонструє основи української традиційної культури. Групування цих понять у єдиний комплекс завдає шкоди популяризації зразків традиційної культури українців, котрі відразу важко досягнути обивателям у всій їхній складній палітрі [2].

Отже, українські неототи часів війни є важливими символічними виразниками не лише націоідентифікаційних практик, а й значимими повсякденними мотиваційними елементами для здобуття майбутньої перемоги над російським окупантом та агресором. Неототи часто є інструментом уречевлення та візуалізації воєнного повсякдення. Особливості виникнення та побутування постсакральності патріотичних неототемів дозволяють застосовувати до них саме термін, який пов'язаний з первісними релігійними уявленнями. Окрім згаданого вище, вони також виконують інші корисні функції, які охоплюють не лише суспільно-ідеологічну галузь, а й економічну. Поява й побутування нових патріотичних неототемів є важливим аспектом підтримки природності воєнного повсякдення українців, що має існувати, зважаючи на демократичність вітчизняного суспільства та нашої держави, але, на відміну від московитського ворога, не в межах централізованого пропагандистського впливу.

Джерела та література

1. Ведмеденко Fomka. «Вавилон»: Yarmak презентував кліп, який знімали на Мар'їнському напрямку. *Західний полюс*. 15 березня, 2024. URL : <https://z-polus.info/novyny/shoubiz/vavilon-yarmak-prezentuvav-clip-yakii-znim/>.
2. Дедуш О. «Байрактарщина» та українська масова культура per tempus belli. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук : збірник матеріалів VII Міжнародної науково-практичної конференції* (10 листопада 2023 р.) / відп. ред. Г. С. Голуб, М. О. Зінченко. Луцьк, 2023. С. 318–320.
3. Кашперський О., Кашперська Д. «Ой у лузі червона калина» як маркер нових наративотворчих трансформацій мистецької освіти в умовах широкомасштабної агресії рф. *Освітологія*. 2022. 11 грудня. DOI : <https://doi.org/10.28925/2226-3012.2022.11.7>.
4. Могилевскія епархіальныя ведомости. 1917. № 1. С. 4.
5. Православная Подолія : Еженедельник Подольской Епархии. Каменец-Подольск, 1912. № 44. С. 1033.
6. Русскій инвалидъ 1911. № 37. С. 2.
7. Семеник О. Осучаснення, наруга, діалог: чому виставка «Квантовий стрибок Шевченка» нікого не залишила байдужим. *Культура і креативність*. URL : https://www.culturepartnership.eu/ua/article/shevchenko_museum.
8. Richards J. Imitation Nation: Blackface Minstrelsy and the Making of African American Selfhood in «Uncle Tom's Cabin». *NOVEL : A Forum on Fiction*. 2006. Vol. 39. No. 2. Pp. 204–220. DOI : <https://doi.org/10.1215/ddnov.039020204>.

References

1. VEDMEDENKO, Fomka. "Babylon": Yarmak has Presented a Music Video Filmed in the Mariinka direction. *Western Pole* [online]. March 15, 2024. Available from: <https://z-polus.info/novyny/shoubiz/vavilon-yarmak-prezentuvav-clip-yakii-znim/> [in Ukrainian].
2. DIEDUSH, Oleksii. "Bairaktarshchyna" and Ukrainian Popular Culture per Tempus Belli. In: Hennadii HOLUB, Mariia ZINCHENKO, eds.-in-chief. *Current Problems of the Development of Natural Sciences and Humanities: Collected Materials of the 7th International Scientific Practical Conference* (November 10, 2023). Lutsk, 2023, pp. 318–320 [in Ukrainian].
3. KASHPERSKYI, Oleh, Daria KASHPERSKA. "Oh, the Red Viburnum in the Meadow" as a Marker of New Narrative Transformations of the Artistic Education in the Conditions of Large-Scale Aggression of the Russian Federation. *Educology*, 2022, December 11. DOI: <https://doi.org/10.28925/2226-3012.2022.11.7> [in Ukrainian].
4. Mogilev Diocesan Gazette, 1917, no. 1, p. 4. [in Old Russian].
5. *Orthodox Podolia: Weekly of the Podolsk Diocese*. Kamenets-Podolsk, 1912, no. 44, p. 1033 [in Old Russian].
6. *Russian Invalid*, 1911, no. 37, p. 2 [in Old Russian].
7. SEMENYK, Oksana. Modernization, Desecration, Dialogue: Why did the Exhibition "Shevchenko's Quantum Leap" Leave no one Indifferent. *Culture and Creativity* [online]. Available from: https://www.culturepartnership.eu/ua/article/shevchenko_museum [in Ukrainian].
8. RICHARDS, Jason. Imitation Nation: Blackface Minstrelsy and the Making of African American Selfhood in "Uncle Tom's Cabin". *NOVEL: A Forum on Fiction*, 2006, vol. 39, no. 2, pp. 204–220. DOI : <https://doi.org/10.1215/ddnov.039020204>. [in English].

Отримано / Received 05.09.2024

Рекомендована до друку / Recommended for publishing 10.12.2024